

УДК 94: 316. 34 (38)

ЕВОЛЮЦІЯ ДАВНЬОРИМСЬКИХ ІНСТИТУТІВ ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ**Алешкевич Я. А.** (Ужгород)

Стаття присвячена характеристиці та аналізу верховних інститутів влади, які існували у стародавньому Римі на протязі усієї його історії.

В статті розповідається про природу появи певних посад, зазначається обсяг повноважень тогочасних посадовців, форми та методи прийняття рішень; характеризується процес запровадження контролю з боку громадянської общини за діяльністю правителів. Періодично в статті наводиться інформація про так звані зовнішні ознаки посадовців; неодноразово відзначається специфіка давньоримського суспільства, в межах якого знайшли своє поєднання як елементи монархізму й аристократизму, так і елементи справжнього народовладдя. Втіленням останнього були Народні збори, участь у засіданнях яких являла собою чи не єдину можливість з боку рядового населення шляхом різних форм голосування впливати на прийняття рішень.

Ключові слова: інститути верховної влади, посадовці, виборна монархія, республіка, імперія, Народні збори, стародавній Рим.

Питання появи владних інститутів, їх еволюція та, загалом, ефективності влади, були та є одними з ключових для будь-якого періоду історії, у тому числі й для історії стародавнього Риму. Автор статті пропонує докладніше зупинитися на характеристиці верховних органів влади, які існували та функціонували у давньоримській державі на протязі тривалого періоду.

Почнемо з характеристики повноважень царя. Нагадаємо, що перший період історії Стародавнього Риму має назву «царський» і тривав він з моменту заснування міста Рим (з 753 р. до н.е.) до 510-509 рр. до н.е., коли була встановлена республіканська форма правління. Історія царів була предметом гордості стародавніх римлян, оскільки вона заміняла їм міфологію [4, с.18]. Не маючи можливості пояснити справжні причини виникнення тих чи інших правил, установ та традицій, римляни приписували їх діяльності того чи іншого царя. Ці обставини вже досить давно викликають критичне ставлення істориків до ранніх подій давньоримської історії. Особливо критичним в цьому випадку є італійський історик початку ХХ ст. Етторе Пайс [1, с.220]. Він взагалі заперечував повідомлення античних авторів про добу царів, вважаючи їх суцільним міфом, вигадкою. Однак, за допомогою археології, були підтверджені повідомлення окремих міфів.

Історія зберегла для нас імена семи давньоримських правителів: Ромула (753 – 717 рр. до н.е.), Нуми Помпілія (716 – 673 рр. до н.е.), Тулла Гостиля (672 – 640 рр. до н.е.), Анка Марція (640 – 616 рр. до н.е.), Тарквінія Старшого (616 – 578 рр. до н.е.), Сервія Туллія (778 – 534 рр. до н.е.), Тарквінія Гордого (534 - 510 рр. до н.е.). Таким чином, майже три століття на чолі римської общини перебував цар – «rex».

Давньоримський цар не мав нічого спільного із царями доби середньовіччя та нового часу.

По-перше, його влада не передавалася у спадок. Після смерті царя нового обирали увесь «римський народ» на Народному зібранні (куріатні коміції), вочевидь, пожиттєво. В урочистій обстановці у супроводі певних обрядів його «вводили у посаду», наділяючи нового царя правом здійснювати фактично верховну владу (імперій – «imperium»). Народні збори у будь-який момент могли «зняти царя із посади», притягти його до відповідальності. Як не дивно, але царями могли бути не лише римляни, а й чужоземці. Наприклад, Нума Помпілій був сабінянином за походженням, а останні три царі, починаючи з Тарквінія Старшого – етрусками.

Є цікава версія, яка розповідає нам про те, що в давні часи претендент на царську владу здобував її через посередництво двоюродним діючим царем. Якщо претендент перемагав, то він здобував золотий вінок і владні повноваження [10, с.377]. Підтвердженням цього можуть слугувати відомості про насильницьку смерть окремих царів, наприклад, Анка Марція, Тарквінія та Сервія Туллія, після яких до влади приходили їх найближчі соратники.

Римські царі за аналогією з давньогрецькими басилеями були типовими вождями, які концентрували у своїх руках військову, релігійну та судову справи. Царі скликали та очолювали народне ополчення, проголошували війну та уклали мир, вели переговори, розподіляли військову здобич.

Як жерці вони здійснювали обряди жертвоприношень на честь Марса, Юпітера та інших богів від імені усієї общини. Царі вважалися жерцями-авгурами (лат. «augures» - пророкувати

майбутнє, споглядаючи за поведінкою та польотами птахів). В їх помешканні, яке називалося Регій, зберігалися священний «авгурський жезл» [11, с.414] та «небесний щит» - «анцилій» [13, с.14]. Окрім духовних функцій царі здійснювали поточне управління суспільством, розв'язуючи суперечки та чисельні конфлікти.

В юридичній сфері вони мали право законодавчої ініціативи, право вищого суду та покарання.

Для зміцнення своєї влади та для здійснення контролю над суспільством, давньоримський цар вважав за доцільне оточити себе загонами тілоохоронців – целерами. Ромул, ставши царем, мав 300 «целерів», що перекладається як «швидкі» (так їх прозвали за те, що вони оперативно виконували завдання) [3, с.12]. Целери завжди перебували біля царя (і під час війни, і в мирні часи). Сенатори їх побоювалися і одразу ж після смерті Ромула (орієнтовно 717 р. до н.е.) загін целерів був розформований, а його начальник – трибун целерів перетворився у помічника царя з виконання жрецьких функцій.

По-друге, не зважаючи на повноту влади, римський цар не був самодержцем, східним деспотом чи абсолютним правителем. Над ним перебували Народні збори (нагадаємо, що вони й обирали наступного царя), а поруч із ним знаходилися сенатори, які обмежували царську владу.

По-третє, давньоримські царі мали безліч зовнішніх ознак. Наприклад, вони були прикрашені урочистим одягом: плащем червоного чи пурпурового кольорів, який називався «трабея» (його скріплювали на грудях спеціальною брошкою). Їх голову прикрашала корона у вигляді вінку з дубового листа. В руках вони тримали скіпетр, який був прикрашений орлом – священним птахом великого Юпітера. На людях царі сиділи у спеціальному кріслі (курульне крісло), яке було виготовлено з слонов'ячої кістки [8, с.23].

Царі після Ромула не мали тілоохоронців, що ставило під загрозу їх владу та життя. Саме тому з кінця VII ст. до н.е. виникла потреба відновити охорону, але у вигляді окремих службовців – лікторів. Отже, ліктори (лат. «ligare», що дослівно перекладається як «зв'язок») – це державні посадовці, які з'явилися у Римі з часів етрусських царів. Вони супроводжували царів та інших посадовців маючи в якості символів своєї влади пучок (в'язанку) пруття, серед якого перебувала бойова сокира [12, с.243].

Цікаво, що усі зовнішні царські ознаки, регалії та систему лікторів стародавні римляни перейняли від етрусків.

Після смерті або усунення від влади царя тимчасове виконання його функцій покладалося на спеціальних службовців з середовища сенаторів – «interreges» або «interrex» (останнє з лат. «inter» - «між» + «rex» - «цар»). Інтеррекси (10 осіб одночасно) обиралися з сенаторів строком

на 5 днів, протягом яких мали обрати наступного царя. Якщо цього не встигали зробити, то діюча десятка інтеррексів складала із себе повноваження й передавала їх наступній і т.д. Наприклад, після смерті Ромула у 717 р. до н.е. нового царя не могли обрати протягом цілого року [3, с.13]. Зміст їх повноважень зводився до того, що вони повинні були підготувати й організувати вибори нового царя й назвати кандидата. Це робилося для того, щоб не переривати дію священного імперіуму, без якого община не могла існувати.

Посади рекса, інтерсекса та ліктора пережили царську добу й, у двох перших випадках, втративши первинний зміст, залишалися досить впливовими. Наприклад, в добу Республіки існувала жрецька посада «rex sacrorum» - дослівно «цар священнодійства». Саме на цього посадовця після ліквідації царської влади були перекладені окремі жрецькі функції бувших царів. Посадовець обирався довічно з числа патриціїв і не мав права посідати будь-яку іншу посаду. Його дружина - regina sacrorum теж виконувала певні жрецькі функції [6, с.9]. Щодо інтерсекса, то посадовець із такою посадою з'являвся у випадку раптової смерті або відставки обох консулів. Його обирали із числа сенаторів-патриціїв. В його компетенцію входила організація процедури обрання нових консулів. Послугами лікторів-охоронців користувалися в добу Республіки (наприклад, консул мав 12 лікторів, претор – 6) та в добу імперії (імператор мав 24 ліктори).

Наступним органом влади у стародавньому Римі був Сенат. Назва «Сенат» походить від латинського «senex»б – буквально «старець», «старійшина». Римська традиція приписує створення Сенату Ромулу (першому давньоримському царю) [3, с.11]. Пригадаємо, що стародавні римляни вважали за доцільне «списувати» незрозумілі їм речі на діяльність царів. Нам не відома точна дата появи Сенату. Лише відомо, що він існував при царях у якості дорадчого органу і, вочевидь, дійсно складався з старійшин чи голів тих родів, які створили Рим і яких із повагою називали «patres», дослівно – «батьки». Таким чином, первинне число сенаторів не перевищувало 100 осіб, які відзначалися своїм поважним віком, рівноваженістю, досвідом та життєвою мужністю.

Завдяки приєднанню до римлян частини сабінянських та етрусських родів чисельність сенаторів зросла до 300 осіб (за Тарквінія Старшого, кінець VII - початок VI ст. до н.е.) [1, с.222].

Варто віддати належне першим давньоримським сенаторам, оскільки саме вони виступали в ролі тих, хто, перебуваючи «в тіні», суттєво обмежував владу давньоримського царя. Римський цар вважав за доцільне радитися із старійшинами з релігійних та політичних питань. Мабуть тому й більшість давньоримських царів

перебували у натягнутих відносинах із сенаторами.

В Сенаті попередньо обговорювали усі основні питання, які потім виносилися на розгляд Народних зборів, і вносили свої пропозиції щодо їх розв'язання. Сенатори оберігали «батьківські традиції», мали право укладати мир, договори з іншими народами. Нагадаємо, що саме з середовища сенаторів обиралися тимчасові правителі - «*interreges*» або «*interrex*». Як уже було сказано, інтеррекси (10 осіб одночасно) обиралися з сенаторів строком на 5 днів, протягом яких мали обрати наступного царя. Якщо цього не встигали зробити, то діюча десятка інтеррексів складала із себе повноваження й передавала їх наступній і т.д.

Зростання значущості Сенату та сенаторів відбулося із встановленням у Римі республіканської форми правління. Сенат разом із магістрами та Народними зборами був однією з трьох владних гілок. Цікаво, що консультативна функція сенаторів продовжувала домінувати. Рішення, які приймали сенатори, не мали ні виконавчої, ні законодавчої сили, однак порадитися із сенаторами вважали за доцільне, оскільки ігнорування їх думки вважалося приводом для блокування рішення.

Засідання сенаторів – асамблеї [11, с.125] – відбувалися за ініціативою магістрата (посадовця). Це міг бути консул, претор, а з IV ст. до н.е. – народний трибун.

В період ранньої Республіки Сенат складався виключно з патриців і лише з V ст. до н.е. (з 444 р. до н.е.) до його лав почали потрапляти багаті плебеї [15, с.250]. Імена усіх сенаторів заносили у спеціальні списки (тому їх почали називати «*conscripti*» - «приписані»). Тенденція витіснення патриціанських родів плебейськими відбувалася протягом усього республіканського періоду – на 178 р. до н.е. з 304 сенаторів лише 88 мали патриціанське походження. З I ст. до н.е. до його складу почали входити й італіки, які буквально щойно отримали римське громадянство.

Під час диктатури Корнелія Сулли число сенаторів було збільшено до 600 осіб. Збільшення не мало під собою жодного підґрунтя, окрім бажання диктатора мати в Сенаті своїх людей (за рахунок вихідців з прошарку вершників). Щось подібне мав на меті й Юлій Цезар, за роки диктатури якого число сенаторів зросло до 900 осіб [2, с.127].

Враховуючи те, що число сенаторів збільшувалося та посада сенатора не була спадковою (до завершення республіканського періоду), але вважалася дуже привабливою для багатьох, виникла потреба проводити умовний конкурс між бажаними. Тут за справу бралися посадовці – спочатку консули, а з 318 р. до н.е. – цензори. Посадовці складали списки («*album*») [11, с.54], до яких вони за власною шкалою оціню-

вання «якості» кандидатів заносили імена усіх, хто завершив свою каденцію на певній посаді чиновника. До списків імена сенаторів заносили за ієрархічним принципом. Списки починалися із найстарших колишніх цензорів та диктаторів, потім йшли імена консулів, преторів і т.д. Сюди також могли бути включені поважні та заслужені особи, наприклад, голови родин, видатні полководці. Головне – потрібно було відповідати майновому та віковому цензу. Сенаторам офіційно заборонялося займатися будь-якою комерційною діяльністю, що передбачало наявність у них досить таки великих статків (під кінець республіканського періоду сенатор мав мати прибутків не менше 800 тис. сестерціїв). Сенатор не міг бути молодшим за 46 років (за часів Сулли – за 30 років) [15, с.253].

Сенатори мали й зовнішні ознаки. Вони носили тогу з пурпуровою каймою (тогу-претексту), золоту печатку і спеціальне взуття, яке виготовлялося або з червоної, або з чорної шкіри й прикрашалася металевією пряжкою. В цирках, театрах, амфітеатрах вони займали привілейовані місця.

Сенат формувався на 5 років. Після завершення каденції список сенаторів переглядався і цензори складали новий список, який зазнавав певних змін. По-перше, до нього могли включити зовсім нових людей, замість тих, хто вибув по причині хвороби чи смерті. По-друге, до цього списку потрапляли не усі старі сенатори (дехто на погляд цензора міг «не виправдати сподівань» або скомпрометувати себе певними вчинками).

Державний оповісник голосно інформував публіку на Форумі (а серед присутніх тут людей могли бути й сенатори), про те, що планується засідання Сенату. Пізніше почали публікувати едикти (особливі оголошення) та афіші. У надзвичайних випадках посилали до сенатора додому. За традиціями засідання не могло відбуватися ні до сходу сонця, ні після його заходу. Вважалося нормальним, коли засідання починається на світанку й триває до надвечір'я [11, с.977].

Сенатори не мали конкретного визначеного приміщення для засідань, хоча більшу частину часу вони засідали у приміщенні Курії. Курією називали будь-яке місце зібрань та жертвоприношень. В стародавньому Римі було декілька Курій, де в різні часи засідали сенатори: Гостилева Курія (*Curia Hostilia*), приміщення якої було зруйновано пожежею 52 р. до н.е., Помпеева Курія (*Curia Pompeiana*), яку побудував видатний Помпей і яка була закрита після смерті Юлія Цезаря у 44 р. до н.е., бо він тут був вбитий, Юлієва Курія (*Curia Iuliana*), будівництво якої розпочав Цезар, а завершив Октавіан Август у 29 р. до н.е. Окрім приміщень Курій засідання сенаторів могли відбуватися у храмах. Наприклад, у храмі Кастора і Плуksа, у храмі Згоди, у храмі Чеснот, у храмі Землі [4, с.201].

Величезна зала засідань поділялася на дві частини широким проходом. Закріпленого за конкретним сенатором місця не було, усі сідали там, де і біля кого їм зручно. Традиція закріплювати місце за конкретним сенатором з'явилася в добу імперії.

Засідання розпочиналося із ауспцій, читання молитов та жертвоприношень (вивчали нутрощі вбитих тварин для того, щоб дізнатися волю богів).

Офіційної посади головуючого на засіданні Сенату не існувало. Його функції виконував той сенатор, чие ім'я було першим у списку – «*princeps senatus*».

Особливого місця для виступів не було – кожний готував зі свого місця (міг зачитувати свою промову). Офіційно сенатори засідали при «відкритих дверях», хоча простий народ не мав права бути присутнім на їх зібраннях. Люди, які стояли біля дверей могли лише бачити окремих сенаторів, вловлювати уривки їх виступів, чути реакцію присутніх. Іноді з державних міркувань засідання Сенату відбувалося при зачинених дверях і від сенаторів вимагалось зберігати таємницю.

Магістрат (посадовець), який ініціював скликання засідання Сенату, пропонував сенаторам на розгляд проект закону або будь-яке питання, яке потребувало обговорення. Його звернення називалося «*relatio*» - з латинської «доповідь». Доповідь могла стосуватися як загальнодержавних справ, так й певного спеціального питання. Вона завжди починалася із формули: «В інтересах римського народу квіритів, батьки-сенатори, ми пропонуємо на ваш розгляд наступне». Далі йшов процес викладу інформації і все завершувалося черговою формулою: «Що варто зробити з цього приводу?» [4, с.140].

Кожного сенатора (за ієрархічним списком) викликали й запитували його думку з приводу... Головуючий казав наступне: «Марк Туллій, говори!». Сенатор висловлював свою позицію і ніхто не мав права його зупинити чи перервати (відомий випадок, коли сенатор Катон виступав перед своїми колегами протягом цілого дня). Не дивлячись на оголошену тишу, виступи окремих ораторів супроводжувалися позитивними чи негативними реакціями присутніх. Якщо ситуація виходила з-під контролю, головуючий мав право наказати лікторам заарештувати найбільш активного сенатора, хоча цьому міг завдати народний трибун.

Варто зазначити, що не всі сенатори мали право голосу і виступу. Відома категорія так званих сенаторів другого рангу «*pedarii*» - «піший», які не були посадовцями до зайняття посади сенаторів. Вони не мали права самостійного голосу і тому приєднувалися до голосів інших сенаторів. Головуючий питав першого сенатора, який виказував свою позицію, якщо наступний за спи-

ском сенатор не вставав, це означало, що він поділяв думку свого попередника. Іноді рішення не обговорювали й одразу ж відбувалася процедура голосування.

Голосували досить оригінальним способом, який називався «*discessio*» - перехід на той чи інший бік. Потім підраховували число сенаторів на кожному боці і оголошували результат. Дуже важливим для прийняття рішення була чисельність сенаторів (так званий кворум, мінімум). Відомо, що за часів Юлія Цезаря вимагалася присутність 2/3 сенаторів (400 осіб з 900) [2, с.122].

Прийняте рішення називалося «*senatus consultum*» або «*decretum*». Їх зміст редагувався головуючим у присутності декількох сенаторів. Історія зберегла для нас декілька текстів сенатських постанов. Наприклад, постанова 186 р. до н.е. «*S. c. de Vacchanalibus*» - «Сенатська постанова про вакханалії» (про заборону вакханалій під час свята Діоніса), «*S.c. de philosophis et rhetoribus*» (161 р. до н.е.) - «Сенатська постанова про вигнання грецьких філософів», цілий ряд «*S. c. ultimum*», згідно з якими у випадку небезпеки для держави консулам надавалися надзвичайні повноваження. Прийняття подібного рішення зазвичай супроводжувалося стандартним формулюванням: «*Senatus decrevit darent operam consules ne quid res publica detrimenti caperet*» - «Сенат постановив: нехай консули докладуть усі зусилля для того, щоб держава не зазнала жодних втрат». Вперше «надзвичайна постанова» була прийнята у 133 р. до н.е. (проти Гая Гракха), пізніше – у 121 р. до н.е., 100 р. до н.е., 63 р. до н.е.).

Постанова Сенату вступала в дію, якщо на неї не накладав своє вето народний трибун.

Завершувалося засідання Сенату формулою, яку промовляв головуючий: «Батьки-сенатори, ми вас більше не затримуємо» [11, с.978].

Оскільки Сенат офіційно вважався дорадчою установою, то його рішення не були обов'язковими для виконання вищими посадовцями (іноді це виконання відкладалося на невизначений строк, «губилося в архівах» і т.д.). Однак мало хто обминав сенаторів, їх поради та думки, оскільки в Сенаті був представлений увесь цвіт нації.

Окрім дорадчих функцій Сенат починав розглядати питання, які мали обов'язкове виконання:

- по-перше, Сенат затверджував усі законодавчі акти, які приймалися Народними зборами, та усіх посадовців, які там обиралися. Однак з III ст. до н.е. ситуація змінилася – відтепер сенаторам пропонувалося затверджувати не кінцеві рішення, а попередні (проект закону чи кандидатури на посади), які потім йшли на розгляд Народних зборів;

- по-друге, усі магістрати повинні були прозвітувати перед сенаторами про виконану роботу;

- по-третє, Сенат складав 5-річний бюджет внутрішніх державних видатків та 1-річний бюджет військових витрат. Сенат встановлював податки і запроваджував додаткові джерела прибутків (наприклад, під час скрути сенатори виступали із закликом до народу здати свої заощадження та прикраси). Сенат здійснював контроль над державними землями, державним майном, контролював державну скарбницю, яка перебувала у храмі Юпітера або у храмі Сатурна (у нижній частині Капітолійського пагорбу);

- по-четверте, Сенат мав право вести переговори із іншими народами, приймав та відряджав посольства, укладав мирні угоди (хоча це й потребувало додаткового затвердження на центуріальних коміціях);

- по-п'яте, сенатори затверджували розподіл провінцій (за жеребкуванням), відсилали до провінцій інспекційні комісії, які склалися з 10 осіб, відповідали за набір рекрутів до армії і за розподіл армій між військовими начальниками;

- по-шосте, сенатори мали повноваження й у галузі культів (наприклад, керували будівництвом храмів, призначали строки та місця проведення релігійних церемоній, запроваджували культу нових богів);

- по-сьоме, Сенат мав право вживати надзвичайні заходи у період кризи та небезпеки (наприклад, давати консулам розпорядження про призначення диктатора, надавати магістратам надзвичайні повноваження тощо).

Як бачимо, Сенат був досить могутнім органом влади, з яким потрібно було рахуватися. Самі ж сенатори були переконані у тому, що вони володіють владою «яку їм дали Боги» - «*augurium auctoritas*». Потужність та впливовість Сенату збільшувалася пропорційно із зменшенням ролі та функцій Народних зборів. Золотим часом для Сенату була доба пізньої Республіки. Не випадково саме у цей час усі офіційні документи підписувалися «*Senatus populus que romanus*» («*SPQR*») – «Сенат та народ римський» [15, с.252].

Ситуація в черговий раз змінилася паралельно із зміною форми правління. На зміну республіці прийшла імперія.

В добу принципату старі державні установи ще продовжували функціонувати і не зазнавали істотних змін. Сенат й за часів перших принципсів вважався найвищим органом державного управління. Окрім цього, до компетенції сенаторів перейшли окремі повноваження Народних зборів, завдяки чому в руках сенаторів вперше опиняються законодавча та судова влада. Август дещо змінив порядок процедури формування складу Сенату й порядку його засідань. Кількісний склад Сенату за часів Августа сягав 600 осіб

[16, с.89]. Зберігся майновий ценз на рівні 1 млн. сестерціїв [11, с.977]. Усі сенатори відтепер призначалися особисто імператором, який головував на засіданнях (звідси «принцепс» - «перший у списку сенаторів»). Достеменно відомо, що Август три рази особисто складав списки сенаторів, що було не дуже популярним заходом серед сенаторів. Невипадково Август робив це закованим у панцир та із захованим під одягом мечем, а сенаторів перед входом у приміщення обшукували. Все ж таки Август був республіканцем в душі і тому не забував про заслуги старих римських родів.

Визначити обсяг повноважень тогочасного Сенату досить важко. Одні історики впевнено стверджують, що Сенат часів імперії перетворився на зібрання представників шляхетних родин і не мав великої політичної ваги (сенатори навіть виїхати за межі Італії не мали права без дозволу принцепса). Інші вважають, що перелік повноважень Сенату збільшився.

Без сумніву, існувала колосальна залежність сенаторів від волі та симпатій імператорів, але самі імператори обиралися (затверджувалися) сенаторами. Сенат володів окремими провінціями з категорії «замирених» - Африка, Нарбоннська Галлія, Македонія, Греція. Для керівництва так званими сенатськими провінціями сенатори призначали проконсулів чи пропреторів.

Між імператорами та сенаторами були поділені й державні фінанси. Сенатори зберегли контроль над державною скарбницею, куди надходили кошти з сенатських провінцій. Сенатська скарбниця мала право карбувати лише мідну монету [5, с.81].

При принцепсах зі складу сенаторів було створено дорадчий орган – раду («*consilium principis*»), до якої обирали жеребкуванням.

В період кризи III ст. н.е. та доби домінанту сенат перетворився на маріонетковий орган влади. Кворум сенаторів скоротився до 70 осіб (пригадаємо, що за часів Юлія Цезаря вимагалася присутність 2/3 сенаторів (400 осіб з 900)). Як бачимо, класична монархія не потребувала дорадчого та стримуючого органу влади. Чисельність сенаторів зросла до 2000 осіб, більшість з яких були провінціалами. За імператора Діоклетіана римський Сенат був перетворений на міську раду, а за Константина альтернативний Сенат був створений у Константинополі.

Тривалі громадянські війни та конфлікти I ст. до н.е. сприяли тому, що республіканський період змінився добою імперії.

Прийнято вважати, що першим римським імператором був Октавіан Август, який вижив у буремні часи громадянських війн і мав повне право, на правах переможця, відчуті усі блага своїх перемог. Прослідкуємо послідовність призначення Октавіану різноманітних титулів:

- у 36 р. до н.е. (ще задовго до блискучої перемоги над Антонієм та Клеопатрою) Октавіан отримав посаду народного трибуна;

- з 31 р. до н.е. – він постійно обирався на посаду консула;

- у 29 р. до н.е. – він став цензором, що дало йому право формувати списки senatorів;

- у 27 р. до н.е. (після театралізованої вистави під назвою «я відмовляюся від влади і робіть, що забажаєте») сенатори нагородили Октавіана почесним ім'ям – «Август» (дослівно – «звеличений божеством») та присвоїли йому титул голови сенату – *princeps senatus* – першого сенатора, принцепса;

- у 12 р. до н.е. – Августа обрали великим понтифіком (великим жерцем);

- у 2 р. до н.е. – його нагородили титулом – «батько вітчизни» - «*pater patrie*» (цим титулом принцепс прирівнювався до статусу батька родини, який піклується про свій народ, як про власних дітей).

Як бачимо, у цьому переліку титулів відсутня пряма вказівка на присудження Октавіану титулу «імператор».

Етимологія слова: «імператор» (з лат. «*imperator*» - повелитель, володар) – титул правителя, який наділений необмеженою владою, який концентрує у своїх руках усі титули та посади (*imperium*). Поява цього титулу не має чіткої хронології. Вважають, що «імператор» у первинному розумінні – це суто військовий титул, який міг отримати будь-хто з полководців (консул, претор, диктатор) за умови командування військом, чисельністю не менше одного легіону і перемозі над супротивником у великій битві (якщо загинуло не менше 5 тисяч ворогів). Титул проголошувався на зібранні вояків і затверджувався сенаторами. Здобуття цього титулу надавало полководцю право на тріумф [7, с.204]. Після проведення тріумфу полководець мав добровільно скласти з себе цей титул. Як бачимо, титул мав почесний, але тимчасовий характер. Однак бажання контролювати владу у повному обсязі стимулювало окремих політиків до переведення цього титулу у категорію довічних. Першим це зробив Корнелій Сулла (диктор Риму). Не знехтував ним і Юлій Цезар, який сприяв тому, що титул «імператор» став постійним серед переліку титулів голови країни.

Похідним від терміну «імператор» є поняття «імперія» (від лат «*imperium*» - влада, панування) – та територія, на яку поширювалася влада імператора – Римська імперія (*Imperium Romanum*).

Октавіан зробив цей титул спадковим, автоматично запозичивши його й приєднавши до свого імені для демонстрації верховної позитивної військової влади. Дійсно, основною опорою Октавіана, джерелом його могутності та авторитету було військо. Він також мав величезну мо-

ральну підтримку римського народу, який був переконаний, що зосередження влади однією сильною та достойною особистістю є неодмінною умовою досягнення миру та спокою.

Ніким не обмежений, Октавіан Август сконцентрував у своїх руках наступні повноваження (які автоматично передавалися наступному імператору):

- командування усіма збройними силами (мобілізувати армію, приймати присягу) і право на особисту військову охорону - 3 (з часом – 9) преторіанських когорт;

- укладати міжнародні угоди, приймати і посилати послів;

- розв'язувати питання війни та миру;

- безпосередньо управляти імператорськими провінціями (до таких були віднесені – провінція Сирія, Іспанія, Галлія, Реція, Норік, Паннонія, Мезія, Іллірік та Єгипет, який з 30 р. до н.е. вважався особистим володінням Августа);

- видавати власні закони та розпорядження (едикти, декрети);

- складати списки senatorів (на правах цензора);

- ініціював скликання Сенату та Народних зібрань + керував їх засіданнями (голосувати у Сенаті й мати право рекомендувати кандидатів на магістратури);

- чинити вище судочинство (як цивільне, так й кримінальне);

- верховні релігійні права (титул верховного понтифіка + головування в усіх жрецьких колегіях + контроль над фінансами та майном храмів);

- звільнення з-під дії деяких законів та звичаїв;

- на імператора не поширювалося вето жодної магістратури (навпаки, влада народного трибуна і верховного понтифіката дозволяла імператору самому накладати вето на будь-яке рішення будь-якої магістратури);

- право на власну скарбницю – фіск, куди надходили прибутки з імператорських провінцій;

- право на карбування срібної та золоті монети [5, с.155].

Влада імператора була позитивною, але не спадковою (в цьому плані вона нагадувала владу давньоримських царів). У випадку смерті імператора обрання нового правителя здійснювали сенатори. Траплялися випадки, коли правлячий імператор призначав собі спадкоємця (така людина, зазвичай, всиновлювалася). До речі, спадкоємцем міг бути брат чи син правлячого імператора, які певний час допомагали керувати країною (оволодівали цим мистецтвом, створювали необхідний імідж, особливо в армійському середовищі).

Якщо спадкоємець був визначений за життя правлячого імператора, то обрання такого спадкоємця імператором перетворювалося у фо-

рмальну процедуру. Величезний вплив на обрання нового імператора мала армія, зокрема, преторіанці. Саме армія неодноразово висувала зі свого середовища так званих «солдатських імператорів» (наприклад, Веспасіан Флавій, Адріан, Діоклетіан та ін.), брала участь у «палацових переворотках» (під яких припав на III ст. н.е.), вбивала імператорів та членів їх родин.

Після смерті Октавіана Августа (14 р. н.е.) сенатори видали закон – «Lex de imperio», згідно з яким усі наступні правителі автоматично успадковували титули імператор та Август. Сенатори вважали за необхідне вигадати титул, якого не мала імператриця Лівія – «Августа» (з лат. «Велична»). З цього часу її називали Лівія Августа. З часів імператора Діоклетіана це титул автоматично набували усі дружини імператорів [17, с.46].

Особа імператора вважалася «священною», недоторканою. Злочин проти імператора розглядався як найважчий злочин, який передбачав лише одну форму покарання – смертну кару. Вбивство імператора (а це траплялося досить часто) завжди вважалося «незаконним актом насилля». Імператор міг добровільно скласти з себе повноваження, відмовитися від влади. Однак протягом усієї доби імперії цим правом скористався лише один правитель – Діоклетіан (284 – 305 рр.).

До речі, саме при Діоклетіані був сформований образ імператора як справжнього правителя – монарха. Нагадаємо, що з років правління Діоклетіана розпочався період домінанту або пізньої Римської імперії. Імператор визнавався як абсолютний монарх, який перебуває вище законів, оскільки сам є їх творцем. Це вже не перша особа в державі, яка сконцентрувала в своїх руках функції різних магистратур. Імператор часів домінанту – це справжній господар, володар – лат. «dominus». Епітет є похідним від нової форми звернення до правителя – «dominus et deus» - «володар та бог».

Усе населення імперії було проголошено підданими (лат. «subjecti»), а імператор був остаточно визнаний божественною особою. Нове ставлення до імператора суттєво вплинуло на палацовий етикет та церемоніал, які поступово набували східних ознак (це дало підстави окремим історикам вважати, що домінант – доба пізньої Римської імперії – це аналогія східної деспотії). Відомо, що присутні під час появи імператора повинні були стати на коліна, падати долілиць, цілувати край одягу та взуття правителя [9, с.23]. Сам імператор з'являвся в урочистому вбранні, зазвичай, пурпурового кольору, оздоблений золотом та дорогоцінним камінням, його голову прикрашала золота діадема.

Щоправда, після визнання християнства державною релігією імператор вже не вважався богом – його влада розглядалася як божественна

інституція, а він сам – як представник бога на землі.

Не меншої поваги заслуговував імператор й після смерті. В Римі з часів Юлія Цезаря з'явилася традиція зараховувати померлих правителів до «лику святих». Так з'явився посмертний титул «divus» - з лат. буквально «святий, божественний». Однак не усі померлі правителі цього заслуговували. Не могли стати «святими» непопулярні правителі, на кшталт Калігули, Нерона чи Доміціана. Наприклад, у Гая Светонія Транквілла в його «Житті 12 цезарів» з 12 персонажів лише 5 називаються «божественними» (божественний Юлій, божественний Август, божественний Клавдій, божественний Веспасіан, божественний Тіт), а інші – Тиберій, Калігула, Нерон, Гальба, Отон, Вітеллій, Доміціан - просто згадуються по іменах [14].

Нагородження титулом «божественний» було частиною більш глобального та масштабного вшанування правителя – апофеоз імператора.

Етимологія слова: «апофеоз» (з грецької «обожнення») – культове преклоніння перед людиною за особливі заслуги перед державою [116 с.89]. Фактично мова йде про «культ особи» імператора. Апофеоз демонструвався:

- у складних та довгих іменах правителів (наприклад, повне ім'я імператора Клавдія (41 – 54 рр. н.е.) у повному варіанті звучало як Тиберій Клавдій Цезар Август Германський. Повне ім'я Діоклетіана (284 – 305 рр.) – Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август);

- у тому, що до переліку імен могли додати різні епітети, які символізували вдачу чи здобутки конкретного правителя (наприклад, «pius» - «благочестивий» - імператор Антоній Пій, «felix» - «щасливий», «invictus» - «непереможний», «aeternus» - «безсмертний», «Дакійський», «Готський» - наприклад, ім'я великого завойовника, імператора Траяна повністю звучало таким чином: імператор Цезар, Нерва Траян, син божественного Нерви, найкращий Август, Германський, Дакійський, Парфянський тощо);

- імператор сидів на спеціальному кріслі в оточенні охоронців – лікторів (від 12 до 24 осіб);

- мав право на преторіанську охорону;

- мав право карбувати монети зі своїм зображенням та зображенням членів імператорської родини (на зворотному боці обов'язково мало бути зображення, яке демонструвала основні здобутки конкретного імператора);

- мав право ставити на свою честь статуї (до сьогоднішнього дня дійшло багато скульптурних зображень Августа (аж 250!), причому більшість із наявних статуй були створені за роки його життя чи одразу ж після його смерті). Як писав з цього приводу дослідник М.І.Ростовцев «В шануванні держави та богів як публічному, так й домашньому, навіть на могилах – завжди навкруги був Август...»

Ще одним впливовим осередком влади у Стародавньому Римі були Народні збори – Коміції. Назва «Коміції» походить від латинського дієслова «co(m)igere» - «збиратися». На Народних зібраннях буквально реалізовували свої права давньоримські громадяни. Народні збори, в оцінках багатьох істориків різних епох, часто фігурують як оплот демократії в її класичному розумінні. В реаліях це були пережитки стану військової демократії, коли на зборах розв'язували питання, які стосувалися усіх членів общини. У засіданнях Коміцій брали участь лише дорослі чоловіки, повноправні громадяни. Жінки, діти, клієнти, плебей, чужинці, раби – в Коміціях участі не брали.

Коміції були трьох видів:

- куриятні (comitia curiata);
- центуріальні;
- трибутські.

Найдавнішими вважають куриятні коміції [12, с.242], які з'явилися ще у царський період, коли патриціанські роди об'єдналися у 30 курій (нагадаємо, що загалом було 300 родів, по десять у кожній курії) [15, с.247]. Функції куриятних коміцій:

- проголошення царя;
- вирішення питання війни та миру;
- обрання магістратів та чиновників нижчого рангу;
- справи про спорудження нових храмів і громадських будівель;
- затвердження усиновлення та заповітів;
- суд над злочинцями, що вчинили жорстокий злочин.

Рішення приймалося більшістю голосів. Однак тут існувала суттєва відмінність між процедурою голосування у Римі та Афінах (де кожний голосував за себе). У Римі кожна курія приймала внутрішнє рішення, потім обирала свого представника, який й голосував, маючи один голос. В період Республіки значення куриятних коміцій суттєво зменшилося - їх скликали лише у випадках потреби підтвердити наділення владою певних посадовців, затвердити акт усиновлення.

Центуріальні коміції теж ведуть відлік часу свого існування з часів царів – конкретно, - з часів Сервія Туллія, який провів військову реформу [15, с.247]. Фактично, центуріальні коміції були військовими зборами. Місцем їх зібрань була територія біля Риму – Марсове поле. Під час проведення цих зборів над Капітолієм підіймали червоний прапор на знак того, що військо залишило Рим, а на пагорбі Янікул виставляли вартових на випадок раптового нападу ворогів. Усі присутні повинні були вишукатися по центуріях – 193. Кожна центурія мала один голос. Цей голос уособлював командувач центурії – центуріон.

Центуріальні коміції мали право:

- обирати вищих магістратів (консулів, преторів, цензорів);
- розв'язувати питання про проголошення війни та укладання миру;
- надавати права римського громадянина;
- розглядати скарги на вироки до страти;
- приймати закони.

Рішення приймалися шляхом голосування, яке здійснювалося за певною процедурою. Спочатку голосували центурії вершників (їх було 18), потім центурії I розряду (80), II розряду (20) і т.д. (інші – 95). Кожний центуріон виходив і озвучував прийняте у межах конкретної центурії рішення («за» чи «проти»). Достатньо було 97 голосів, тоді голосування припинялося, бо це вже й була більшість. Таким чином, представників нижчої центурії просто не запитували. Така ситуація проіснувала до III ст. до н.е., коли число центурій було збільшено до 373. Ця реформа ліквідувала домінування центурій вершників та I розряду. Відтепер для прийняття чи заперечення будь-якого рішення потрібно було 187 голосів. Вершники втратили право голосувати першими, бо все звелось до жеребкування.

Трибутні коміції теж з'явилися за часи Сервія Туллія. На відміну від військових зібрань, ці коміції буди зібраннями усіх громадян за трибами (за територіальним принципом). Розрізняли два види трибутних зібрань – спільні (для патриціїв та плебеїв) та суто плебейські. Все залежало від того, хто ініціював скликання зборів: якщо консул чи претор, то збиралися усі, якщо едил чи народний трибун – збиралися лише плебеї. Історично склалося, що переважно скликалися плебейські зібрання. У випадку спільного зібрання рішення називалося *populiscita*, а у випадку плебейського зібрання – *plebescita*. На перших порах трибутні коміції поступалися за впливовістю центуріальним. На них обирали чиновників нижчих рангів, плебейських посадовців (наприклад, народних трибунів), розглядали скарги про штрафи тощо. На відміну від військових зібрань, трибутні збори скликалися у самому місті (на Форумі, на Капітолії). Спочатку триб налічувалося 20 (21), але вже у III ст. до н.е. – 35. Кожна триба мала 1 голос. Саме з III ст. до н.е. вплив трибутних коміцій зростає завдяки закону Гортензія (287 р. до н.е.), за яким усі рішення плебейських зібрань мали силу закону для усіх громадян. До трибутних коміцій перейшли майже усі повноваження центуріальних зібрань, окрім права проголошення війни чи укладання миру.

Де і коли б не скликалися різні види Народних зібрань їх, на відміну від Афін, скликали нерегулярно, за ініціативою сенаторів чи посадовців. Слід зауважити, що багато питань державного масштабу вирішувалося поза межами Народних зібрань (за лаштунками). Населення заздалегідь інформували з приводу засідання Народних зборів, оголошуючи питання, які плану-

валосся розглянути. В давньоримському календарі було 192 дні, протягом яких можна було скликати Народні зібрання [4, с.113].

Починалися засідання на світанку і мали завершитися перед заходом сонця. Спочатку виконували різні релігійні обряди (обов'язково – процедуру ауспіцій), потім оголошувалися питання та шляхи їх розв'язання. При потребі відбувалося обговорення. Якщо такої потреби не виникало, то одразу ж починали процедуру голосування (до II ст. до н.е. воно було відкритим, але з цього століття стало таємним).

Якщо обирали посадовця, то кожному громадянину видавали табличку, на якій він мав написати ім'я кандидата. Відбувався підрахунок голосів в межах центурії чи триби. Потім центуріон чи представник триби голосував від їх імені теж табличкою. Тим, хто голосував за закон видавали дві таблички. На одній була написана літера «U» - *uti rogatus* – «як пропонуєш» на другій літера «A» – *antiquo* – «як було попередньо». В

урну кидали одну з табличок. Тим, хто розглядав скаргу чи вирок також роздавали дві таблички з літерами «L» – *libero* – «виправдати, звільнити» чи «D» - *damno* – «засудити, повинен». Потім в урну кидали одну з цих табличок [15, с.249].

У будь-якому випадку засідання Зборів можна було перенести на наступний день, призупинити (жерці побачили «не сприяння богів» у вигляді грому чи епілептичного нападу чи втрутився вищестоящий посадовець). З часом роль Народних зборів занепала. Вперше серйозно їх функції обмежив Корнелій Сулла. А Октавіан Август взагалі перетворив їх на маріонетковий інститут. Збори скликали за традицією, але на них приймалися закони, які пропонував Октавіан, обиралися посадовці, але за наполегливою рекомендацією принцепса. Скликати збори громадян, які були розкидані по території імперії стало накладною справою. Востаннє народні збори були скликані за імператора Нерві у 98 р. н.е.

1. Белкин М.В. Римский сенат в эпоху царей // Проблемы античной истории: Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д.Фролова. – СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 2003. – С. 219 – 242.
2. Грант М. Юлий Цезарь. Жрец Юпитера / Пер. с англ. О.В.Замятиной. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 350 с.
3. Жизнь знаменитых римлян. – Харьков: МОСТ-Торнадо, 2000. – 336 с.
4. Грималь П. Цивилизация Древнего Рима / Пер. с франц. И.Эльфонд. – Екатеринбург: У-Фактория; - М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 512 с.
5. Казаманова А.Н. Введение в античную нумизматику. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 302 с.
6. Каркопино Ж. Повседневная жизнь Древнего Рима. Апогей империи / Пер. с франц. И.И.Маханькова – М.: Молодая гвардия-Палимпсест, 2008. – 420 с.
7. Конолли П. Греция и Рим: Эволюция военного искусства на протяжении 12 веков / Пер. с англ. С.Лопуховой, А.Хромовой. – М.: Эксмо, 2009. – 312 с.
8. Коуэл Ф. Древний Рим. Быт, религия, культура / Пер. с англ. О.Д.Сидоровой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 255 с.
9. Кравчук А. Галерея римских императоров. Доминат / Пер. с пол. Н.В.Селивановой. – Екатеринбург: У-Фактория; - М.: Астрель, 2011. – 446 с.
10. Куланж Ф. де Древний город. Религия, законы, институты Греции и Рима / Пер. с англ. Л.А.Игоревского. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 414 с.
11. Любкер Ф. Иллюстрированный словарь античности. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 1344 с.
12. Немировский А.И. История древнего мира: Античность: учеб. для студ. высш. учебн. заведений. – М.: Русь-Олимп, 2007. – 927 с.
13. Римские древности: Краткий очерк / Под ред. И.В.Алферовой. – Смоленск: Русич, 2001. – 384 с.
14. Светоний Транквилл Гай. Жизнь двенадцати цезарей. – К.: Вид-во Україна, 1996. – 238 с.
15. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
16. Федорова Е.В. Императорский Рим в лицах. – Смоленск: Инга, 1995. – 416 с.
17. Хизер П. Падение Римской империи / Пер. с англ. А.В.Короленкова и Е.А.Семёновой. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 795 с.

РЕЗЮМЕ

ЭВОЛЮЦИЯ ДРЕВНЕРИМСКИХ ИНСТИТУТОВ ВЕРХОВНОЙ ВЛАСТИ

Алешкевич Я. А. (Ужгород)

Статья посвящена характеристике и анализу верховных институтов власти, которые существовали в древнем Риме на протяжении всей его истории.

В статье рассказывается о природе появления некоторых должностей, определяется объем полномочий верховных должностных лиц, формы и методы принятия решений; характеризуется процесс установления контроля с боку гражданской общины за деятельностью правителей. Периодически в ста-

ть встречается информация о внешних отличиях должностных лиц; постоянно подчеркивается специфика древнеримского общества, в котором присутствуют как элементы монархизма и аристократизма, так и элементы настоящего народовластия. Проявлением последнего были Народные собрания, участия в заседаниях которых были фактически единственной возможностью со стороны рядового населения путем разнообразных форм голосования влиять на принятие решений.

Ключевые слова: институты верховной власти, должностные лица, избирательная монархия, республика, империя, Народные собрания, древний Рим.

SUMMARY

THE EVOLUTION OF THE GOVERNMENTAL INSTITUTIONS OF THE ANCIENT ROME

Ya. Aleshkevich (Uzhhorod)

The article deals with the characteristic features and analysis of the main organs of the government prevailed in the Ancient Rome during its existence.

The article describes the nature occurrence of certain posts. It also denotes the amount of authorities of ancient time officials, forms and methods of making decisions. The process of controlling of the officials' activity by the society is characterized in the article.

Periodically we can find information about the so called outward features of Ancient Rome rulers. It is repeatedly observed the characteristics of the Ancient Rome society. There were available both features of monarchy, aristocracy and real democracy. The National Assembly was the reflection of democracy, participation for the ordinary people was hardly the only possibility to influence the adoption of decisions.

Key words: institutions of the government, officials, elected monarchy, republic, empire, National meetings, Ancient Rome.